

Устрій Речі Посполитої у працях польських публіцистів та істориків XVI ст.

Форма правління Речі Посполитої до сих пір викликає дискусії: чи була це республіка (власне, назва самої держави в перекладі і у свідомості тогочасної шляхти) чи монархія? З точки зору юридичної науки, Річ Посполита була конституційною монархією, в якій влада обраного сеймом короля обмежувалася рядом правових актів, в найбільшій мірі, ***** статутами 1454 р., Радомською конституцією 1505 р. та Генріховими артикулами 1573 р.

Як же розглядали тогочасні сучасники свою державу, в чому вбачали її слабкість, а в чому – сильні сторони?

З браком часу, оглянемо праці про устрій Речі Посполитої найбільш визначних польських публіцистів та істориків XVII ст. Для з'ясування системи поглядів в цілому, торкнемося міркувань як ***** Речі Посполитої, так і її критиків.

Серед перших назвемо працю “Оборона Польщі” політичного писаря Лукаша Ополінського, написана у 1648 р. у відповідь на дослідження політично-географічного характеру європейських країн Яна Баркляя “іson animogum” і хоча Лукаш Ополінський належав до тих публіцистів, що нещадно критикували усі недоліки устрою Речі Посполитої, проте у брошурі, розрахованій на чужоземного читача, намагався подати позитивний образ своєї держави, підкреслюючи одночасно її відмінність від інших країн Європи. Причому, відмінність ця полягала насамперед, у великих політичних свободах мешканців країни, що ненавидять навіть саме слово “неволя”. Ось як він про це пише: “Правда є, що ненавидимо неволю гірше ніж змії, тобто свободу, цінуємо свободу, бо є вона золота, ні, ліпше, безцінна. Благословенна наша вітчизна з приводу того дару Божого”. Далі продовжує без пафосу: обивателі живуть безпечно, без боязні кривди зі сторони державної влади. ***** їх не луплять, адміністрація не змушує до виконання якихось робіт всупереч їх волі. Вироки не виносяться без

заслуховування оборони. Мають короля, але не спадкового. Король керує, але не стоїть понад правом. То він даний обивателям, а не обивателі йому”.

Наприкінці робить висновок, що якби такі порядки запровадити у всіх країнах, то зникли б війни і право перешкоджало монархічному деспотизму.

“Оборона Польщі” була написана в переддень війни з козацькою Україною, що ослабила міжнародне становище Речі Посполитої.

Інше бачення проблеми у публіциста і політичного діяча Анжея Максиміліана Фредра, що розмірковував над долею своєї країни під час ***** війн із Швецією, Україною, Московією. Як уявляється цьому автору устрій Речі Посполитої в новій історичній ситуації? Відповідь на це питання дають 3 листи Фредри, написані з 1660 по 1668 рр. Публіцист також стверджує про вищість Речі Посполитої від інших європейських держав наявністю політичних свобод. І для їх стабільності потрібно залишити незмінним принцип “ліберцум вето” – основу усієї існуючої системи.

Постає питання: чи Фредро не бачив небезпеки у внутрішніх міжусобицях, викликаних численними ***** та конфедераціями у 1650-60-х роках, що ***** об’єднанню нації перед лицем зовнішніх ворогів? Навпаки, автор робить цікавий висновок: Польща вистояла в роки “потопу” завдяки тому, що її громадяни були готові вмирати за ідеали свободи. Абсурдом вважає твердження, що в Польщі панувало свавілля, а не свобода, а прихильники політичних реформ мають зрозуміти, що устрій держави має впливати із ментальності і народного характеру її мешканців.

В змісті “Про вищість Речі Посполитої над монархією” Фредро формулює головну тезу: “Монархія є зручною системою влади, але тільки для самого монарха” Головна вада монархії – відсутність свободи для громадян. Навіть якщо в якійсь окремо взятій монархії людям живеться добре, це допоки до влади не прийде сатрап чи тиран. Свобода може бути в будь-яку хвилину відібрана, бо вона з ласки монаршої. А в народній державі її оберігає право. Щодо недоліків устрою Речі Посполитої, то змушений

визнати, що в польській державі частими є прояви хаосу (уникає терміну “анархія”), але не з вини народу чи устрою, а через політику правлячої верхівки. Бо коли королі дотримувалися права, то в Польщі панували лад і порядок, однаково як в часи спокою, так і в періоди війни.

Таким чином, які досить побіжно в рамках відведеного часу, розглянули апологетичні листи найпопулярніших в Польщі XVII ст. двох публіцистів. Спробуємо тепер співставити їх образ Польщі із образом, що малювали критики існуючих тогочасних стосунків між владою і народом.

На першому місці поставимо нарис Ш.Старовольського “Про свободу без свавілля”, який був опублікований в 1625 і мав великий розголос.

Цей лист цікавий насамперед тим, що є повною протилежністю перед цим вищенаведених.

Свобода у Старовольського повинна забезпечуватись правом, встановленому народу шляхом вільного волевиявлення. Державами, в яких панує право, він вважає Голландію і Швейцарію. В Польщі, підкреслює автор, є абсурдом говорити про наявність свободи. Є лише свавілля для багатих і неволя для убогих і слабких. Коли нам говорять про неволю турецьку, татарську чи московську, зауважує він, то потрібно розуміти про неволю тих, що потрапить у полон на війні. Бо інші, займаючись ***** чи торгівлею, сплативши податки і працювавши призначену роботу, є вільними. А у нас бідніший завжди є невільником заможнішого, який його кривдить, інспектує, приїжджає, коли йому до вподоби, чого в Туреччині жоден баша стосовно селянина чинити не може по заporукою його ?????????? Погляд, що польський устрій може бути привабливим для інших народів, є наївним. ***** у тім під час польсько-московської війни 1632-1633 рр. коронний канцлер Задзік, коли агітував смоленських жителів скинути із себе ярмо тиранське царської неволі і об’єднатися із вільним народом Речі Посполитої. На що ті йому відповіли: “Не хочемо вашої свободи, тримайте її для себе”. Бо в нас тільки один цар розпоряджається нашими життям і маєтками, а у вас, що пан, то тиран”.

Другим прикладом критичного огляду громадянсько-політичних стосунків в Речі Посполитій є розвідка Олександра Олізаровського “Чи ***** є невільниками, чи теж людьми вільними? (1651 р.). Виклад матеріалу в даному дослідженні є спокійним, ґрунтовним, проте в деяких місцях набирає звучання гострого памфлету чи маніфесту, особливо, коли автор апелює до сумління громадянського і християнського шляхти.

Коротко зміст можна передати так: ситуація хлопів у Польщі є плачевним, про що всі знають, але дехто вдає, що не бачить. Незалежно від панщини, пани обкладають їх різними самовольними податками (наводить приклад стягнення меду). Але, що найгірше, селянин позбавлений юридичного захисту. Пан, та й взагалі любий шляхтич, може будь-коли скривдити його дружину і дітей, і навіть вбити, без боязні бути належно покараним.

Третім прикладом критичної публіцистики є фрагмент з трактату Каспра Семка “Спортанець” (1635 р.). Трактат написаний у формі діалогу між Октавіаном Августом із анонімним спартанцем, що втік із своєї країни. Сюжет, у якому були використані історичні дані із Стародавніх Греції та Риму, був покликаний у завуальованій формі (з огляду на існуючу цензуру) саркастично зобразити свободу і рівність у шляхетській Речі Посполитій. В світлі висловлених тверджень автор виступає як противник магнатської олігархії і прихильник шляхетської ***** в її найширшому егалітарному розумінні.

Назва “республіка” не означає, що в державі, яка її носить, панує свобода. Назва та може бути пустим звуком або щитом, що прикриває фактичне безправ’я і неволю. Прикладом може слугувати римська республіка періоду тріумвірату Креса, Пампея і Цезаря: держава існувала як приватна власність цих трьох мужів. Аби назва “республіка” відповідала своїй суті, то мусить бути держава на кількох осіб, а усіх громадян інакше вона перетворюється на свавілля одних і неволю інших.

Таким чином, ми розглянули 3 приклади критичної оцінки політичного і суспільного устрою Речі Посполитої. В першій праці взагалі відкидалась наявність свободи в Польщі, проте автор оперував категоріями більш моралізаторсько-риторичними, ніж політичними аргументами. У другій зазначалося, що в Польщі меншість громадян (фільваркова шляхта) пригнічувала безправну більшість (селян). Третя обґрунтовувалася концепцією неможливості шляхетської рівності при існуючій потужній магнатській олігархії.

І останній лист, який хочемо представити, це фрагмент з брошури Станіслава Казимира Кожуховського “Правда про причини кризи королівства польського” (1661 р.). В цій праці автор піддає критиці увесь державний механізм Речі Посполитої. Саме недосконалість владної системи, на думку Кожуховського, зумовила анархію всередині країни. Власне, спостерігається повний параліч в діяльності державних інституцій: король в своїй діяльності обмежений шляхтою; сеймики, замість того, щоб розглядати пропозиції короля, займаються партикулярними справами, тому на сеймі переважають приватні, а не загальнодержавні інтереси. Посади часто займають люди недосвідчені та некомпетентні. Як висновок, публіцист підсумовує: Річ Посполита – держава, в якій магнати під ширмою гасла вольності маніпулюють остальною масою народу відповідно своїх потреб і прагнень.

Проте, якби ми обмежилися оглядом лише суто апологетичної чи критичної публіцистики та дослідження з даної проблематики було б неповним, одностороннім. Тому часто представники обох таборів мінялися місцями, оборонці ставали критиками, і навпаки.

Для прикладу наведемо працю вже згадуваного Лукаша Ополінського “Розмова Плебана із зем’янином про сучасний стан Речі Посполитої”, опублікована в 1641 р., за сім років до “Оборони Польщі”. Цей твір написаний у формі діалогу, у якому Плебан обґрунтовує потребу радикальних реформ у напрямку зміцнення королівської влади, зем’янин –

виступає в обороні незмінності шляхетських привілеїв. Таким чином, бачимо, що тогочасні політичні автори бачили недоліки існуючої влади і шукали шляхів їх усунення.

Для доповнення образу розглянемо ще дві історичні праці вихідців вже не шляхетського, а міщанського стану, причому протестантського віросповідання.

Перший автор, Ян Сахс, опублікував у Вроцлаві в 1665 р. свою дисертацію про устрій польської держави. У Сахс окреслив Річ Посполиту як державу, метою якої є рівність усіх своїх громадян. Мета ця реалізована, якщо під назвою громадян розуміти тільки шляхту, тому що тільки вона володіє усіма політичними і громадянськими правами. Рівність ця забезпечена вільною ***** , діяльністю сейму, засадами майорату тощо. На думку дослідника Польща має кращий устрій від Іспанії чи Франції. Оскільки король не може на власний розсуд розпочинати війни, змінювати законодавство чи запроваджувати податки.

Автор другої праці – “Устрій Речі Посполитої Польської” – Ян Криштов Гарткнех, опублікованої в 1678 р. у Ліпську. Історик вважає, що Польщу важко назвати демократичною, оскільки бідні верстви населення повністю усунені від влади. Проте, владу монарха розглядає як досить широку.

Підсумовуючи вище сказане, можемо зробити наступний висновок.

Як прихильники, так і критики устрою Речі Посполитої виступали із різними пропозиціями щодо покращення внутрішньої структури держави. Серед них можемо виділити чотири напрямки:

1. Зміцнення королівської влади.
2. Проведення реформи польського парламентаризму.
3. Обмеження впливу і ролі магнатської олігархії.
4. Покращення економічно-господарського становища країни.

Перший пункт є найбільш висвітленим у брошурі Кожуховського, в якій пропонується розширити королівські повноваження, сенат формувати не за принципом спадковості, а територіальним.

Другий – у творі публіциста початку XVII ст. Якуба Завіши “Як належить розуміти засади свободи: “Нічого про нас без нас?” (1613). У ньому Завіша пропонує запровадити таку парламентську систему, яка б враховувала інтереси усіх верств населення.

Пункт 3 Каспера найбільш яскраво був викладений у “Спартанці” Сємика.

І четвертий – репрезентований лише є єдиним текстом “Умови розвитку народу” Анжея Максиміліана Фредро. Хоч останній і визнаний в історіографії як ідеолог сарматизму, консерватор і прихильник “вето”, але саме він пропонує в 1668 р. проведення радикальних господарських перетворень краю:

- Збільшення чисельності народу та покращення його забезпечення продуктами споживання, через, насамперед, прогрес у с/г;
- Зростання заможності народу через активізацію торгівлі і розвиток комунікацій, будівництво мануфактур;
- Наповнення державної скарбниці;
- Посилення військової потужності.